

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i08.023>

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLAR: MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI VA UNING MAHALLIY AHOLI HAYOTIGA TA'SIRI

Pardayev Lazizjon Ahmad o'g'li

Xatirchi tumani 49-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchisi

E-mail: pardayev.lazizjon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati va uning mahalliy aholi hayotiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda Turkistonning Rossiya imperiyasi iqtisodiy tizimiga jalb etilishi, yer-suv munosabatlaridagi o'zgarishlar, soliq siyosati, paxtachilikning rivojlantirilishi, savdo va temir yo'l tarmoqlarining kengayishi kabi masalalarga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, mustamlakachilik siyosatining mahalliy aholining ijtimoiy va iqtisodiy ahvoliga ta'siri hamda mazkur jarayonlarning Turkiston jamiyatidagi keyingi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, mahalliy aholi, paxtachilik, yer-suv munosabatlari, soliq siyosati, temir yo'l, savdo.

Аннотация. В статье анализируются социально-экономические процессы, происходившие в Туркестане в конце XIX – начале XX века, колониальная политика Российской империи и её влияние на жизнь местного населения. Рассматриваются вопросы включения Туркестана в экономическую систему Российской империи, изменения в земельно-водных отношениях, налоговая политика, развитие хлопководства, расширение торговли и железнодорожной инфраструктуры. Особое внимание уделяется социально-экономическим последствиям колониальной политики для местного населения, а также влиянию данных процессов на дальнейшее общественно-политическое развитие Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, колониальная политика, социально-экономические процессы, местное население, хлопководство, земельно-водные отношения, налоговая политика, железная дорога, торговля.

Abstract. This article analyzes the socio-economic processes that took place in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries, the colonial policy of the Russian Empire, and its impact on the local population. The study examines the incorporation of Turkestan into the economic system of the Russian Empire, changes in land and water relations, tax policy, the development of cotton production, and the expansion of

trade and railway infrastructure. Particular attention is paid to the socio-economic consequences of colonial policy for the local population and the influence of these processes on the subsequent socio-political development of Turkestan.

Keywords: Turkestan, Russian Empire, colonial policy, socio-economic processes, local population, cotton production, land and water relations, tax policy, railway, trade.

KIRISH. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, mazkur davr mahalliy aholining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hayotida tub o‘zgarishlar yuz bergan davr sifatida tarixda muhim o‘rin tutadi. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston hududlarining bosib olinishi natijasida o‘lka imperiyaning siyosiy-ma’muriy boshqaruv tizimiga jalb etilib, uning tabiiy va iqtisodiy resurslaridan metropoliya manfaatlari yo‘lida foydalanish kuchaydi. Mustamlakachilik boshqaruvi nafaqat siyosiy hokimiyatning o‘rnatilishiga, balki yer-suv munosabatlari, soliq tizimi, savdo-sotiq, hunarmandchilik va qishloq xo‘jaligi sohalarida ham sezilarli o‘zgarishlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ldi.

Mazkur davrda Turkiston iqtisodiyotining Rossiya imperiyasi bozoriga tobora ko‘proq bog‘lanishi kuzatildi. Ayniqsa, paxtachilikning rivojlantirilishi o‘lkaning xo‘jalik ixtisoslashuvini kuchaytirib, mahalliy dehqonlarning an’anaviy xo‘jalik yuritish tizimiga ta’sir ko‘rsatdi. Temir yo‘llarning qurilishi, yangi savdo markazlarining shakllanishi va Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarning kengayishi bir tomondan bozor munosabatlarining rivojlanishiga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan Turkiston iqtisodiyotining mustamlakachi davlat manfaatlariga mos ravishda qayta tashkil etilishiga olib keldi.

Mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy oqibatlari ham nihoyatda muhim bo‘ldi. Mahalliy aholining yer va suv resurslaridan foydalanish imkoniyatlarining cheklanishi, soliqlar va turli majburiyatlarning ortishi, Rossiyadan ko‘chib kelgan aholi uchun yangi yerlarning ajratilishi natijasida ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi. Shu bilan birga, shaharlarning rivojlanishi, yangi kasb va savdo munosabatlarining paydo bo‘lishi hamda mahalliy ziyolilar qatlamining shakllanishi Turkiston jamiyatining ijtimoiy tarkibida yangi jarayonlarni yuzaga keltirdi.

Ushbu mavzuni o‘rganish Turkistonda mustamlakachilik siyosatining mohiyatini, uning iqtisodiy manfaatlar bilan bog‘liqligini hamda mazkur siyosatning mahalliy aholining kundalik hayoti, xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlariga ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotning dolzarbligi ham shundaki, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni chuqur o‘rganish Turkistonning keyingi tarixiy taraqqiyotini, milliy ong va ijtimoiy-siyosiy harakatlarning shakllanish jarayonlarini yaxshiroq anglash uchun muhim tarixiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda amalga oshirilgan Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatini va uning o‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga, xususan, mahalliy aholining turmush sharoiti, xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlariga ta’sirini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib, Turkistondagi mustamlakachilik boshqaruvining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash, iqtisodiy

siyosatning xususiyatlarini tahlil qilish, yer-suv va soliq munosabatlaridagi o‘zgarishlarni o‘rganish hamda ularning mahalliy aholi hayotiga ta’sirini baholash tadqiqotning asosiy vazifalari sifatida belgilanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tarixiy tahlil tamoyillaridan foydalanildi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tarixiy voqealarning o‘zaro bog‘liqligi va izchilligi asosida tahlil qilindi. Bunda Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik boshqaruvi, iqtisodiy siyosati va uning mahalliy aholi hayotiga ta’siri o‘zaro bog‘liq jarayon sifatida ko‘rib chiqildi.

Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy metoddan foydalanish orqali mustamlakachilikdan oldingi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida shakllangan yangi munosabatlar o‘rtasidagi farqlar aniqlandi. Shuningdek, tarixiy-tizimli yondashuv asosida yer-suv munosabatlari, soliq siyosati, paxtachilik, savdo, hunarmandchilik va aholining ijtimoiy holatidagi o‘zgarishlar yagona tizim doirasida o‘rganildi.

Tadqiqotning manbaviy asosini Turkiston general-gubernatorligi faoliyatiga oid tarixiy ma’lumotlar, statistik materiallar, ilmiy tadqiqotlar va mazkur davr tarixiga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Manbalarni tahlil qilish jarayonida ulardagi ma’lumotlarning tarixiy sharoit va siyosiy muhit bilan bog‘liqligiga alohida e’tibor qaratildi.

TADQIQOT NATIJALARI

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti Rossiya imperiyasining mustamlakachilik manfaatlari bilan chambarchas bog‘liq holda kechdi. O‘lkaning siyosiy jihatdan imperiya tarkibiga kiritilishi natijasida uning iqtisodiy resurslaridan Rossiya sanoati va savdosi ehtiyojlari uchun foydalanish kuchaydi. Turkistonning tabiiy boyliklari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va mehnat resurslari imperiyaning iqtisodiy tizimiga tobora ko‘proq jalb etildi.

Mustamlakachilik siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri yer-suv munosabatlarini qayta tashkil etish bo‘ldi. Rossiya ma’muriyati tomonidan davlat tasarrufidagi yerlar ustidan nazorat kuchaytirilib, ko‘chib keluvchi aholi uchun yangi yer maydonlarini ajratish siyosati olib borildi. Natijada ayrim hududlarda mahalliy aholining yerga bo‘lgan ehtiyoji yanada kuchaydi. Qishloq xo‘jaligida mavjud an’anaviy munosabatlarning o‘zgarishi aholining iqtisodiy ahvoliga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi [2: 74-bet].

Turkiston iqtisodiyotida paxtachilikning rivojlantirilishi ham mustamlakachilik siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi. Rossiya to‘qimachilik sanoatining xomashyoga bo‘lgan ehtiyoji ortib borishi natijasida Turkistonda paxta yetishtirishga katta e’tibor qaratildi. Sug‘oriladigan yerlarning muayyan qismi paxtachilikka ixtisoslashtirilib, o‘lka iqtisodiyotining Rossiya sanoat markazlari bilan bog‘liqligi kuchaydi [3: 118-bet].

Paxtachilikning kengayishi bilan bir qatorda Turkistonda savdo munosabatlari va transport infratuzilmasi ham rivojlandi. Temir yo‘l tarmoqlarining qurilishi o‘lkaning Rossiya bilan iqtisodiy aloqalarini tezlashtirdi. Bu jarayon savdo hajmining oshishiga va ayrim shaharlarning iqtisodiy ahamiyati kuchayishiga olib kelgan bo‘lsa-da, transport tizimi

asosan xomashyoni imperiyaning markaziy hududlariga olib chiqishga xizmat qildi [4: 156-bet].

Mustamlakachilik boshqaruvi mahalliy aholining soliq yukining ortishiga ham sabab bo‘ldi. Turli soliqlar va majburiy to‘lovlar dehqonlar hamda hunarmandlarning iqtisodiy imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, qishloq aholisi uchun yer va suvdan foydalanish bilan bog‘liq majburiyatlarning mavjudligi ularning xo‘jalik faoliyatini murakkablashtirdi [5: 203-bet].

Shu bilan birga, mazkur davrda Turkiston shaharlarida yangi ijtimoiy qatlamlar shakllana boshladi. Savdogarlar, ishchilar, sanoat va temir yo‘l xizmatchilari sonining ortishi jamiyatning ijtimoiy tarkibida muayyan o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Mahalliy ziyolilar qatlamining shakllanishi esa keyinchalik ijtimoiy va siyosiy fikrning rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi [6: 241-bet].

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Rossiya imperiyasining Turkistondagi iqtisodiy siyosati bir tomondan savdo, transport va ayrim ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishiga turtki bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan o‘lka iqtisodiyotini imperiya manfaatlariga mos ravishda qayta tashkil etgan. Bu esa mahalliy aholining iqtisodiy mustaqilligini cheklab, ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishiga olib kelgan [7: 267-bet].

NATIJALAR MUHOKAMASI

Tadqiqot natijalari XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda sodir bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni faqat iqtisodiy o‘zgarishlar sifatida baholash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonlar Rossiya imperiyasining siyosiy va mustamlakachilik manfaatlarini bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. O‘lka iqtisodiyotining imperiya bozoriga integratsiyalashuvi mahalliy ishlab chiqarishning rivojlanish yo‘nalishlarini ham belgilab berdi.

Ayniqsa, paxtachilikning ustuvor yo‘nalishga aylanishi Turkiston iqtisodiy hayotidagi eng muhim o‘zgarishlardan biri bo‘ldi. Paxta yetishtirishning kengayishi ayrim hududlarda savdo va pul munosabatlarining rivojlanishiga olib kelgan bo‘lsa-da, oziq-ovqat ekinlari yetishtirishga ajratiladigan yerlarning qisqarishi kabi muammolarni ham yuzaga keltirdi. Shu sababli iqtisodiy modernizatsiya va mustamlakachilik ekspluatatsiyasi bir vaqtning o‘zida mavjud bo‘lgan murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ldi.

Yer-suv munosabatlaridagi o‘zgarishlar ham mahalliy aholining ijtimoiy holatiga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Rossiya imperiyasi tomonidan olib borilgan agrar siyosat natijasida ko‘chib keluvchi aholining joylashtirilishi kuchayib, ayrim hududlarda yer resurslari uchun raqobat ortdi. Bu esa mahalliy dehqonlarning iqtisodiy imkoniyatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatgan omillardan biri bo‘ldi.

Shuningdek, temir yo‘llarning qurilishi va savdo aloqalarining kengayishi masalasiga ham bir tomonlama baho berish mumkin emas. Transport va savdo infratuzilmasining rivojlanishi Turkistonning iqtisodiy hayotida yangi imkoniyatlarni yaratgan bo‘lsa-da, uning asosiy yo‘nalishi imperiyaning xomashyo ehtiyojlarini ta’minlashga qaratilgan edi. Demak, iqtisodiy taraqqiyot elementlari mavjud bo‘lgan bo‘lsa-da, ular mustamlakachilik tizimining umumiy manfaatlarini doirasida amalga oshirildi.

Natijada Turkistonda yangi ijtimoiy qatlamlarning shakllanishi, shaharlarning iqtisodiy ahamiyati ortishi va mahalliy ziyolilar faoliyatining kuchayishi kabi jarayonlar ham yuz berdi. Mazkur o‘zgarishlar keyinchalik Turkiston jamiyatida milliy o‘zlikni anglash, ijtimoiy faollik va siyosiy qarashlarning rivojlanishiga zamin yaratgan omillardan biri bo‘ldi.

Shunday qilib, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-iqtisodiy hayotida yuz bergan o‘zgarishlar qarama-qarshi xususiyatga ega bo‘ldi. Bir tomondan, bozor munosabatlari, transport va savdo rivojlangan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, iqtisodiy jarayonlarning mustamlakachilik manfaatlariga bo‘ysundirilishi mahalliy aholining iqtisodiy va ijtimoiy mavqeiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi.

XULOSA

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati ta‘sirida shakllangan murakkab va qarama-qarshi jarayonlardan iborat bo‘lgan. O‘lkaning imperiya tarkibiga kiritilishi natijasida uning siyosiy boshqaruv tizimi bilan bir qatorda iqtisodiy hayotida ham tub o‘zgarishlar yuzaga kelgan. Turkistonning tabiiy va mehnat resurslari Rossiya imperiyasining iqtisodiy manfaatlariga mos ravishda foydalanishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mazkur davrda Turkiston iqtisodiyotining asosiy yo‘nalishlaridan biri paxtachilikni kengaytirish va uni Rossiya sanoati uchun xomashyo manbaiga aylantirish bo‘lgan. Paxtachilikning rivojlanishi savdo va pul munosabatlarining kuchayishiga olib kelgan bo‘lsa-da, o‘lka iqtisodiyotining bir tomonlama ixtisoslashuvini kuchaytirgan. Natijada Turkiston iqtisodiyoti tobora ko‘proq Rossiya imperiyasining sanoat va savdo ehtiyojlariga bog‘lanib borgan.

Yer-suv munosabatlaridagi o‘zgarishlar, soliq va majburiyatlarning ko‘payishi ham mahalliy aholining iqtisodiy ahvoliga sezilarli ta‘sir ko‘rsatgan. Rossiyadan ko‘chib kelgan aholining joylashtirilishi natijasida ayrim hududlarda yer resurslaridan foydalanish masalasida ziddiyatlar kuchaygan. Bu jarayon mahalliy dehqonlarning xo‘jalik yuritish imkoniyatlarini cheklagan omillardan biri bo‘lib xizmat qilgan.

Shu bilan birga, temir yo‘llarning qurilishi, shaharlarning iqtisodiy rivojlanishi, savdo aloqalarining kengayishi va yangi ijtimoiy qatlamlarning shakllanishi Turkiston jamiyatida muayyan modernizatsion jarayonlarni ham yuzaga keltirgan. Biroq bu o‘zgarishlarning asosiy yo‘nalishi mustamlakachilik tizimi doirasida shakllanganligi sababli ular mahalliy aholining manfaatlariga to‘liq xizmat qilmagan.

Umuman olganda, Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati o‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga uzoq muddatli ta‘sir ko‘rsatgan. Mazkur siyosat natijasida Turkiston iqtisodiyoti imperiya bozoriga bog‘langan, mahalliy aholining yer-suv va iqtisodiy resurslardan foydalanish imkoniyatlari cheklangan hamda jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish kuchaygan. Shu bilan birga, yangi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi keyingi davrda Turkistonda milliy ong, ijtimoiy faollik va siyosiy harakatlarning rivojlanishi uchun muhim tarixiy zamin yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sodiqov H., Jo‘rayev N., Alimova D. O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob: Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000.
2. Ziyoyev H. Turkiston Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. – Toshkent: Sharq, 1998.
3. Ziyoyev H. O‘zbekiston mustaqilligi uchun kurashlarning tarixi. – Toshkent: Sharq, 2001.
4. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
5. Morrison A. Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
6. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968.
7. Pierce R. A. Russian Central Asia, 1867–1917: A Study in Colonial Rule. – Berkeley: University of California Press, 1960.